

Kars Vilayetinin Rus İdare Döneminde Etnik ve Dini Yapısı (1877-1917)

Levent Küçük*

Özet

Bu çalışmada Osmanlı yönetimden 1877 tarihi itibarıyla Rus hâkimiyetine geçen Kars vilayetinin 19. Yüzyılın son çeyreğinde göstermiş olduğu nüfus değişimi Osmanlı devletinin son nüfus sayımı ve Rusların 1886 tarihli istatistik raporu çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılacaktır. Rusya insan hakları prensipleri projesi adı altında sözde insani duygularla Kafkasya ve Balkanlarda yapacağı işgalleri yasal bir zemine oturtmayı hedeflemekteydi. Bu düşüncesi büyük devletler tarafından kabul görmese de işgal edilecek bölgeler bakımında istatistikî ve tarihi bilgiler toplamanın yanı sıra mahalli sivil idareyi tedricen oluşturma aşamalarını gerçekleştirmekteydi. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı zaten bu plan sonucu meydana gelecektir.

Kars vilayeti çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olması dolayısıyla çeşitli iklim özelliklerine sahiptir. Fakat karakteristik Kars iklimi ziraat bilhassa hayvancılık yapmaya elverişlidir. Bu coğrafyada yaşayan insanların iş organizasyonu, evlerinin kuruluşu, elbise ve yaşayış tarzları bu iklim faktörlerine göre çeşitlenmiştir.

Tanzimat, toplam nüfus rakamları ne olursa olsun Osmanlı nüfusu açısından bir değişim ve ha-

reket dönemi idi. Şehir nüfusundaki artış bunun göstergelerinden birisidir. İncelediğimiz dönem Osmanlı'nın sınır vilayetlerinden Kars örneğinde Karadeniz ve Kafkasya bölgesinde Rus yayılmasının her safhasının daha çok Müslüman unsurun yurtlarından kovulma sürecini gözler önüne sermektedir. Ruslar yönetimlerindeki Kafkas topraklarına Ermeni ve diğer gayrimüslim unsurları çekmek için yoğun çaba harcamakla birlikte Kırım ve Türk-Rus savaşını takip eden göçler de dinler arasındaki eski ortak yaşayış geleneğini ortadan kaldırmıştır.

Rus Oblast idaresinin Kars vilayeti merkezli olarak hazırlanmış olduğu etnik ve dinsel grupların dağılımını gösteren rapor Kafkas politikasının uzun soluklu bir proje oluşunun da göstergesi durumundadır.

Bu çalışma ile Avrupa birliği ve küreselleşme süreci politikalarında gelenekli kültür ve toplumsal deneyimimizin zengin ve çok boyutlu yansıması olan etnik gruplara bakış açımızı ortaya çıkarmak suretiyle yakın tarihimizin yanlış algılamalarına ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Bu çalışma Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defterleri ve Rusya'nın 1886 tarihli Kars Oblast İdaresine ilişkin nüfus istatistik raporu kullanılmak suretiyle hazırlanmıştır.

Anahtar kelimeler (Kars vilayeti, Nüfus, Rus İdaresi, Askeri Vali, Ermeni)

Ethnic And Religious Structure Of Kars Province During Russian Administration (1877-1917)

Abstract

In this study the change of population in the late 19th century in Kars, which fell under the domination of Russians in 1877, will be explored in respect to the population census results given by Ottoman Empire and the statistical report written in 1886 by Russians. Russia aimed at legitimises the invasions it was going to carry out in Caucasia and Balkans with a so called matter of conscience according to the Project of civil rights principles. Although its in-

(*) Dr. Ardaban Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. e-mail: leventkucuk@ardaban.edu.tr

attention was not approved by the Powers, it was able to gather statistical and historical documents as well as constructing local administration step by step. The war between Russia and Ottomans in 1877-88 was the result of this idea.

The report showing the population distribution of ethnic and religious groups in the centre of Kars prepared by Russian Oblast Administration indicates that the Caucasus policy is a long termed project.

This study aims at providing an insight to our recent history by uncovering the attitude towards ethnical groups which act as a mirror to our rich social experience in multiple dimensions. Prime Minister's Archive of population registration and the statistical population report of Russia in 1886 in respect to Kars Oblast Administration were used as source in this study.

Key Words (Kars Province, Population, Russian Administration, Military Governor, Armenian)

2 1- Tarihsel Süreçte Ermeni Meselesine Bakış

Ermeni meselesine büyük devletlerin ilgisi 19. Yüzyılın son çeyreğinde büyük bir ivme kazanmıştır. Bunda 1876 sonrası balkan coğrafyasında yaşanan karışıklıkların meydana getirdiği türden bir memnuniyetsizlik ortamı ile Ermenilerinde büyük güçlerin dikkatini çekmek için giriştikleri politik akımın etkili olduğu söylenebilir. Bu olay sonrası İngiltere, Fransa ve Almanya ile birlikte Rusya'da meseleye sosyal ve insani unsurlar çerçevesinde değil siyasal ve ideolojik perspektiften bakmak suretiyle sorunu uluslar arası platformlara taşımışlardır.

Ermenilerin maruz kaldıklarını iddia ettikleri türden baskı ve saldırılar etnik ve dinsel temellere dayanmayan, Osmanlı vergi tahsildarları ve yerel yetkililerinin Müslüman Hıristiyan ayrımı yapmaksızın coğrafyanın siyasal otorite zayıflığı ve ekonomik yetersizliği üzerinden oluşturdukları bir genel devlet politikasının görünümleydi.¹ Ancak Ermeniler

Osmanlı imparatorluğunu hakim sınıflarının ekonomik sömürsünün ermeni, Süryani, Kürt ve Türk köylüsü üzerinde farklılık arz etmeden yarattığı sosyo-ekonomik krizin sadece kendilerine yapıldığı iddiaları ile batı kamuoyunu ulusal isyanlarının tarafı olmada kullanmışlardır.

Osmanlı hakimiyetinde yaşayan Ermeniler ve Müslüman topluluklar çok uzun süreli bir samimi kültür ilişkisi içerisinde olmuşlardır. Türk adetleri ermeni toplumunu o kadar etkilemiştir ki Anadolu'ya seyahat eden batılilar "Ermenileri Hıristiyan Türkler" olarak tasavvur ederek bu etkileşimin Ermenilere 19. Yüzyılın sonuna kadar karşılıklı güven ve saygı kazandırdığını dile getirmekten kaçınmamışlardır.

Mamafih bu durum özellikle Osmanlı Devleti'nin siyasi durumundan yararlanmak isteyen İngiltere, Fransa, Amerika ve Rusya devletlerinin kendi emperyalist çıkarları için Doğu Anadolu da bağımsız bir Ermenistan devleti kurma yolunda Ermenileri isyan ve kaos yaratmaya sürükleyen politikaları nedeniyle artık kaybedilmiştir. Bunun yanı sıra Ermeni komiteciler ve zihinleri bağımsızlık ideali ile dolmuş olan kişiler uzun yıllar müreffeh ve güvenli bir şekilde yaşadıkları Osmanlı devletine karşı ihanetin cazibesine kapılarak 93 harbi ve sonrası büyük bir tedhişe girişmişlerdir.

Büyük devletler Osmanlı imparatorluğunun çözülmeye başladığı dönemde istilacı ve sömürgeci yayılmacılıklarını daha ileri bir boyuta taşımak suretiyle, sömürmek istedikleri ülkeleri doğrudan savaşıla istila etmekten se onların toprakları üzerinde iç karışıklıklar çıkarmak ve bazı grupları kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek siyasetini uygulamışlardır. Bununla birlikte hem uluslararası kamuoyu nezdinde kendilerini masum gösterebiliyor hem de daha ucuz ve uygun bir poli-

(1) Salahi R. Sonyel; *Osmanlı Ermenileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 64)

tika yürütebiliyorlardı.² Batı artık Müslümanları Hıristiyanlaştırmak yerine Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların haklarını savunma ve onlar adına Osmanlı devletinden reformlar yapmasını istemek yoluyla emperyalist emelleri için Osmanlı topraklarını siyasi savaş arenasına dönüştürmektedir.

“Anadolu’nun paylaşılmasını tarihsel bir kaderine tanık olmaktayız” diyen Orhan Türkdoğan Osmanlı devletinin ümmet ideolojisini benimsediğini ve onu yücelttiğini ancak 1789 Fransız devrimiyle birlikte Hıristiyan hatta Müslüman toplulukların da ayaklanmaları ile birlikte milliyet duygusunu besleyen millet gerçeğinin Osmanlılar tarafından kabullenmek zorunda kalındığını söyleyerek 19. Yüzyılın milliyet yüzyılı olduğunu ve bunu Osmanlıların trajik bir şekilde öğrendiklerini söylemiştir.³ (İngiltere 19. Yüzyılın ortalarından itibaren Rusların Kafkas bölgesindeki yayılmacılığına karşı bir politika belirlemek durumundadır. Özellikle stratejik çıkarlar doğrudan egemen olunamayan bölgelerin denetimini bazı etnik küçük grupların üzerinden gerçekleştirmek diyeceğimiz politikası çerçevesinde Osmanlı azınlık unsurlarından Ermenileri harekete geçirmiştir.⁴

İngiltere Ayastefanos ve Berlin kongrelerinin amil hükümleri çerçevesinde Osmanlı yönetimini Hıristiyan unsurların yaşadığı coğrafyalarda reform yapmaya zorlamak için özellikle doğu Anadolu bölgesinde çeşitli nüfus istatistikleri elde etmeye başlamıştır. Bu amaçla bölgeye çeşitli uzmanlar göndererek reform politikasına kaynaklık edecek bazı veriler elde etmek istemiştir. Bununla birlikte bölgeye gelen uzman kişilerin doğrudan kendi çaba ve planları ile Osmanlı coğrafyasında nüfus araştırmaları yapmak pek kolay görünmemektedir. Dolayısıyla onlarda yerel unsurlardan, ermeni patrikliğinden ve Osmanlı devletinin hazırlamış olduğu yıllıkardan yararlanma yoluna gitmişlerdir.

Berlin kongresi daha çok Osmanlı azınlıklarından Ermenilerin yaşadıkları coğ-

rafya için reformlar önerse de onların Bulgar, Sırp ve Yunan topluluklarına nazaran milliyetçilik iddialarına dayanak oluşturacak kadar bir Ermeni yurdu tanımına sahip olmadıkları görülmektedir. Hatta batı haritalarında Ermenistan terimine sempatik yaklaşımın demografik bir desteği bulunmamaktadır.⁵

Doğu Anadolu’daki ermeni varlığı Türklerin 11. Yüzyılda Anadolu’ya gelmelerinden önce istikrarsızlık, doğunun iklim ve üretim şartları çerçevesinde azalmaya başlamış bulunmaktadır. Bununla birlikte 19. Yüzyıla kadar bölgedeki varlıklarının sürmesinde Osmanlı ve ondan önceki Türk yönetimlerinin ayrıştırıcı olmayan politikalarının etkisi oldukça fazladır. Milliyetçi ayaklanmaların başlamasından sonra hatta Rusların Kafkasya ile ilgili politikalarının iyice su yüzüne çıktığı dönemlerde dahi Osmanlı yönetimi bu azınlık grup üzerinde doğrudan bir kontrol ve izolasyona ancak I. Dünya savaşının en kanlı saldırılarından sonra başvurabilecektir.

Rusların 1855-1877 yılları arasında doğu Anadolu’ya saldırımları ve ardından Osmanlı yönetiminden aldıkları özellikle Kars, Ardahan ve Batum bölgelerini içine alan yeni yayılma alanı içindeki Ermeniler Rus işgalini kolaylaştıran girişimlerde bulunmuşlardır. Berlin kongresinin bu üç vilayet ile ilgili hükümleri ermeni azınlıklarına Müslüman unsurlar üzerinde çeşitli kital ve kıyım faaliyetleri yürütmelerine imkan tanımıştır. Ayrıca Rusların bölge denetimini sağlama hususunda bir diğer uygulaması olan Müslüman toplulukların zorunlu göç ve baskıya tabi tutulması da Ermenilerin bağımsız devlet kurma yolundaki hayal ve iddialarına yardımcı olmuştur.

Gerçekte Rusya Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini ele geçirerek Kafkasya

- (2) Ramazan Korkmaz, *The Armenian Question in General and The Armenian Atrocity in Çıldır as Narrated by Living Eye Witnesses*, KÖK Series of Social and Strategical Researches: 3, Ankara, 1993, s. 6
- (3) Orhan Türkdoğan, *Etnik Sosyoloji, Türk Etnik Sosyolojisi* Timaş Yay, İstanbul, 1997, s.150
- (4) Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yay, İstanbul, 2010 s. 92
- (5) Justin Mccarthy, *Osmanlı’ya Veda*, Çev. Mehmet Tuncel, Etkileşim yay, İstanbul, 2006 s. 124

bölgesini bir demiryolu ağı ile Moskova'ya bağlayacak planı harekete geçirmiştir. Bu plan doğrultusunda İran ticareti dahi Anadolu üzerinden alınarak Batum ve Kafkasya eksenine kaydırılarak Rusların bölgedeki baskı rolü güçlendirilecektir. Bu planın uygulanması için bölgedeki gayrimüslim uluslar Osmanlı'ya karşı ayaklandırılmış ve onların yarattığı toplumsal çatışmalardan yararlanmak suretiyle Osmanlı devletine karşı bölgede üstünlük kurulmuştur. Çarlık Rusya'sının mutlakiyetçiliği ile Ermeni partilerinin sosyalist hedeflerinin uyumsuzluğuna rağmen Rusya'nın Doğu Anadolu ve Mezopotamya'yı hedef alan politik manevrası bu iki topluluğu müttefik konumuna taşımıştır.⁶

Rusya'nın İran ve bölge ile olan ilgisi bir başka devletin, İngiltere'nin de dikkatini çekecek her iki devlet İran petrolünü ve Azerbaycan'ı paylaşma konusunda I. Dünya savaşının hemen öncesinde anlaşacaklardır. Bu politik yakınlık dahi her iki devletin Ermeni milliyetçiliğini nasıl kendi çıkarları doğrultusunda kullandıklarına kanıt olacak niteliktedir. Ayrıca İngiltere Fransızların Katolikleri, Rusların Ortodoksları koruyuculuklarına alması sonrası Osmanlı iç işlerine müdahil olmak yolunda kullanabileceği bir etnik gruba ihtiyaç duymuş ve bu grubunda Ermeniler olduğunu gördükten sonra ilk iş olarak Osmanlı coğrafyasında okullar, kolejler açmak suretiyle ve de bu okullarda Ermeni tarih, edebiyat ve kültürünü işleyen bir eğitim modeli benimseyerek Protestan mezhebi üzerinden politikasını uygulamaya başlamıştır.⁷

Ermenilerin yaşadıkları coğrafyanın jeostratejik pozisyonu nedeniyle sürekli olarak batı ülkelerinin emperyalist siyasetlerinin bir nesnesi olmaları durumu söz konusu olmuştur. Bu nedenle Ermenistan ve Ermeniler, haklarını ve özgürlüklerini korumanın bir öznesi olarak değil de pazarlıkların ve İngiltere, ABD ve Rusya arasındaki emperyalist savaşının bir aracı olma durumundan kurtulmuşlardır.⁸

19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı imparatorluğunda tek bir Osmanlı ulusu bulunmuyordu. Bu yüzyıla kadar devlet her bir topluluğun kendi kimliği, belirli bir kültürel, dini özerkliği ve yönetimi olan bir cemaatler topluluğu halinde örgütlenmişti. Bu model içerisinde kimlik ve statü edinen topluluklar milliyetçi ayaklanmalar başlayınca kadar hiçbir şekilde gayrimüslim ve müslim çatışmaları yaratmamışlardır. Ancak Balkanlarda ve Kafkaslarda başlayan milliyetçi ayaklanmalar özellikle Rusya ve İngiltere'nin Osmanlı hükümeti nezdindeki baskılarını farklı yöntemlerle uygulamaya başlaması ile yeni bir ivme kazanacaktır. Bundan sonra meydana gelen çatışmalar neticesinde nüfuslar yoğun hareketlenmelere neden olacak ve etnik gruplar birbirlerinden nefret etmeye başlayacaktır.

19. Yüzyılın meşrutiyet diye anılan dönemlerinde Osmanlı edebi dünyasında örneğin Ahmet Mithat Efendinin romanlarında Ermenilerin dışlanan ve yabancı kabul edilen kişiler olarak değil, Osmanlı toplumunun çok milliyetli yapısının önemli bir parçasını oluşturan unsurlar olarak yer aldığı görülmektedir. Bu dönemin eserlerinde olumsuz özellikleri ile ön plana çıkan Ermeniler olduğu gibi olumlu Ermeni imajına sahip karakterler de yer almaktadır. Bu metinlerde kişilerin davranışlarından hareketle milliyetlerine ilişkin olumsuz genellemelere gidilmediği gibi bir diğer azınlık grup olan Rumlarla karşılaştırıldığında dahi daha olumlu bir imaj sahibi olduklarını söylemek yerinde olacaktır.⁹

Batı'nın bu süreçteki tavrı ise Müslümanların gayrimüslimlere özellikle Ermenilere eziyet ettikleri düşüncesinden hareketle Osmanlı yönetimini çeşitli reformlar yapmaya zorlamak şeklinde olmuştur. Ancak bölge-

(6) Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İletişim Yay. İstanbul, 2002 s. 275

(7) Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789- 1914*, Timaş Yay, 13. Baskı, İstanbul, 2013, s. 554

(8) Mehmet Perinçek, *Ermeni Devlet Adanı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk- Ermeni Çatışması*, Kaynak Yay. 4. Baskı, İstanbul, 2012 s.14

(9) Fazıl Gökçek, *Ahmet Mithat Efendinin Hikaye ve Romanlarında gayrimüslim Osmanlılar*, İletişim Yay, İstanbul, 2006 s. 149

nin karışması ve kan gölü haline gelmesinde ermeni milliyetçi çetelerin rollerinin göz ardı edilmesine karşın batı'nın daha çok reformları takip etmek siyasetini izlediğini, Ermenilere silah ve cephane yardımında bulunmadığını söylemek yerinde olacaktır. Rusya ise tam aksine ermeni gönüllülerini Osmanlı sınır vilayetlerinde öncü kuvvet olarak kullanarak ve doğu Anadolu'da çıkarılacak problemlerde ermeni çetelerinin Rus ordusuna hizmet etmesini sağlayacaktır. Bununla birlikte onların Anadolu'da ve Transkafkasya'da bağımsız bir devlet kurma düşüncesine destek veremeleri söz konusu olmamakla birlikte ikiye bölünmüş bir politik desteğin uygulandığını söylemek mümkündür.

İngiliz, Fransız, Amerikan, Rus, İtalyan devletlerinin yakın tarihlerine bakıldığında zaman, Osmanlı ülkesinde ki Ermeni, Yahudi, Rum ve diğer azınlık gruplarının dinsel ve siyasal hakları üzerinden Osmanlı içişlerine müdahale de buldukları ve özel bölgeleri bu amaçlar doğrultusunda seçtikleri görülmektedir. Bu büyük devletlere vatandaşlık bağları ile bağlı olan azınlıkların yardımları neticesinde önce istilaya zemin hazırlanmış ardından da azınlık gruplarının destekleri ile istila kolaylaştırılmıştır.

İngiliz, Fransız, Rus, Amerikan ve diğer milletler Osmanlı ülkesini dini rekabet maskesi altında mücadele alanı yapmışlardır. Bu mücadele de dini, siyasi ve iktisadi tarafta bulabilmek için girilen ilk faaliyetler sosyal görünümü faaliyetler olmuştur. Özellikle çocuk bakım evleri, güçsüzler için yurtlar, hastaneler ve okullar bunlar arasında ilk dikkat çekenlerdir. Okul ve hastane yoluyla azınlıklara sosyal statü kazandırılmıştır. Bu çeşit kurumlarda farklı meslek gruplarından kişilerin genel ve spesifik konularda vermiş oldukları eğitimler sayesinde azınlıklara milli bilinç ve bağımsız devlet fikri kazandırılmıştır. Azınlık gruplarına ders veren kişilerin bir ön eğitimden geçirilmiş doktor, öğretmen ve din adamı statülü kişilerden oluşmaları çevreyle intibak kurmalarını da kolaylaştırmıştır.

Hatta Türk ve Müslüman unsurların dahi bu kişilere yardımcı oldukları görülmüştür¹⁰.

Rusya Kafkasya'yı işgal ettikten sonra buralarda kendisine karşı direniş gösterebilecek olan bütün dinamik Türk ve Müslüman unsurları göçe zorlamak yoluyla potansiyel isyan tehlikelerini bertaraf etmiş oluyordu. Ayrıca bu bölgeleri sömürge konumuna getirmekte o coğrafyanın demografik dengesini değiştirmenin en temel politika olduğu tezi doğrulanmış oluyordu.¹¹

Nüfus kesafetinin Ermeniler lehine olduğu Osmanlı vilayetlerinde Ruslar tarafından konsolosluklar açılarak buradaki Ermenilerle daha yakın temaslar kurulmuş ve onlar üzerinde etkili bir denetim sağlanmak suretiyle nüfus dengelerinin Müslümanlar aleyhine artırılması amaçlanmıştır. Konsoloslukların dokunulmazlık zırhı çerçevesinde görev alanlarının dışına çıkmak suretiyle Osmanlı içişlerine müdahale anlamına gelecek tutum ve davranışlardan kaçınmadıkları da dikkat çekici bir husus olmuştur.¹²

1878-1911 yılları arasında özellikle Rusya ile yapılan muharebelere dayalı olarak Osmanlı topraklarının küçüldüğü buna karşın nüfusunun yüzde 1.5 arttığı bilgisi bize bu devletin ele geçirdiği topraklardaki Müslüman nüfusu göçe zorladığı ve o bölgelerde görece homojen bir Hıristiyan nüfus oluşturma gayreti içinde olduğunu da göstermektedir. Balkanlarda kurulan ulus devletlere benzemek isteyen ermeni gruplarda bu süreçte Rusya'nın desteğini alabilmek yolunda Müslüman kitleler üzerine her türlü saldırı ve tedhiş hareketlerinden geri durmamışlardır.¹³ Avrupa ve Kafkasya topraklarında milli ayaklanmalar yaşanırken hatta devlete karşı büyük devletlerin desteği ile azınlıklar tara-

(10) M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay, Ankara, 1990 s. 184

(11) Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856-1876*, TTK, Yay, Ankara, 2010 s. 205

(12) Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: XIII, Sayı: 17, Ankara:1988, s. 368

(13) İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, TVYY, İstanbul, 2008 s. 49)

fından çeşitli saldırılar düzenlenirken dahi Osmanlı devlet adamları müslim olsun gayrimüslim olsun tebea'sının bağlılığını ve güvenini kazanmaya çalışmaktadır. Bunu 19. Yüzyıl boyunca ihtiyaç duyduğu ve güvenebileceği tek dayanağın halk olduğu gerçeğinden hareketle bütün bir halkı asiler grubu tanımlamak ya da varsaymak düşüncesinden kaçınarak göstermektedir.¹⁴

Osmanlı imparatorluğunda her zaman etnik sistemin yumuşak birlikteliği etnik cemaatler arasındaki barışa bağlı olarak kurulmuştur. Dolayısıyla sistemin nazik dengesini korumak için her etnik grubun birbirleriyle hem siyasal düzen hem ekonomik işbirliği açısından iyi ilişkiler kurması gerekmiştir.¹⁵ Milli ayaklanmalar ile birlikte bu ilişkiler de bir rekabet ve düşmanlık pozisyonları alınmış ve imparatorluğun farklı etnik grupları gelecekte Osmanlı "millet sistemi"ni terk etmeye başlamışlardır.

6

19. yüzyılın milli ayaklanmaları sonrası özellikle Kırım, Balkanlar ve Kafkaslardan Anadolu'ya göç ettirilen Müslüman kitlenin psiko-sosyal bir baskının travmasını yaşayarak farklı ruh haletine büründüğünü, Osmanlı devletinin gelen bu göçmenleri uygun koşullar ve yaşam alanları yaratarak yeniden iskan ettiğini görmekteyiz. Ne var ki gelen göçmenler Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıkların ayaklanmalarını, ayrımcılık yapmalarını ve Müslümanlara saldırmalarını yadırgamışlardır. Bununla birlikte eski topraklarında birlikte yaşadıkları farklı etnik gruplar ile olan ilişkilerin bozulması ve düşmanca görüşlerin ortaya çıkmasını hatırladıkça da endişelenmek kendilerini alamamışlardır. Anadolu'da da aynı akıbeti yaşayacaklarını düşünen bu topluluklar şüphe ve öfke duygularının arasında kalmışlardır.¹⁶

Tanzimat döneminde Osmanlıların Katolik ve Protestan millet toplumlarını kabul etmesi Ermenilere başka bir millet toplumu seçimi tanıdığından geleneksel otorite yapısına karşı bir tehdit oluşturmuşlardır.

Daha önce kendi gregoryen ermeni patriğinin liderliği altında dini ve kültürel özerkliğe sahip olduklarından dolayı devlet için pek sorun çıkarmayan Ermeniler artık kötü toplumsal yönetim örneklerini bahane ederek isyan etmektedirler.¹⁷

Doğu Anadolu'da farklı dini cemaatler asırlar boyunca bir arada yaşamışlardır. Bu dinsel cemaatler arasında Sünni ve alevi Müslümanlar ile çoğu ermeni olan Hıristiyan gruplarda bulunmaktaydı. Doğu Anadolu'nun zor doğa koşullarında farklı ekonomik üretim türleri ile geçimlerini kazanan şehirli zanaatkâr ve tüccarlar ile çiftçilik yapan köylülerin ve hayvancılıkla uğraşan göçebelerin çıkar çatışmalarına düşmesi artık kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca bölge siyasetinde etkin olan aktörlerin arasındaki gerilim durumu da çatışmaları şiddetlendirmektedir.¹⁸

2- Berlin Konferansı Sonrası Meselenin Seyri

Kars vilayeti 1877- 78 Osmanlı - Rus savaşından sonra Ruslar tarafından işgal edilerek bir idari statü ile yönetilmiştir. Daha sonra Rusya bu vilayeti okrug adı verilen dört ayrı idari birime dönüştürmek suretiyle idare etmiştir. Sırasıyla General Ivan Popko, General Viktor Antonoviç Frankini ve Aleksandr İgnatyeviç vilayetin valilik görevlerinde bulunmuşlardır.¹⁹

Osmanlı Devleti'nin 1877 ile 1917 yılları arasında Ruslara savaş tazminatı olarak terk etmek zorunda kaldığı Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin 93 harbine kadar olan popülasyonunda büyük farklılıklar görülme-

(14) Selim Deringil, İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. *Abdulhamit Dönemi*, Çev. Gül Çağlalı Güven, YKY, İstanbul, 2002 s. 59

(15) Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler*, 4, İletişim yay. I. Baskı İstanbul, 1991 s. 213

(16) Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yay. II. Baskı, İstanbul, 2013, s. 22

(17) Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II. Cilt, Çev. Mehmet Harmancı, E Yay. 3. Baskı, İstanbul, 2010 s. 249

(18) Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, Çev. Güneş Ayas, Timaş Yay İstanbul, 2011 s.143

(19) Alper Alp, "Kars Tarihi bakımından Bir Kaynak Olarak Vilayet Gazetesi Kars" *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl :16, Sayı: 1, Ankara, 2012, s. 90

tedir. Osmanlıların 1830'lu yıllardan itibaren yapmış olduğu nüfus tahrirleri ve daha sonraki dönemlerde salnamelere yansıyan kayıtlar nüfusun etnik, cinsiyet ve yaş özellikleri devletin modernleşme teknikleri içinde ele aldığı uygulamalardandır. Bu tarihlerde yapılan nüfus tahrirleri ile Rusya'nın daha sonra yaptırmış olduğu istatistikler arasında nüfusun etnik bileşenleri bakımından büyük farklar göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Rusların Berlin'de elde etmiş oldukları vilayetlere ülkenin değişik bölgelerinden kendi dindaşı gayrimüslim toplulukları getirip şehrin tipik bir Rus kenti olması yolunda adımlar attığını da söylemek yerinde olacaktır.

Rusya'nın idare sistemi içine dahil edilen Kars ve Çıldır sancaklarının Müslüman nüfusundan yaklaşık 80 bin civarında bir kitlenin Rus kaynaklarının da teyit ettiği üzere bölgeyi terk ettiğini görmekteyiz. Bu göç olayında Rusların taşınmaz malların satın alınacağına ilişkin teşviki kadar Rus idaresinin milli ve dini kimliklerini sürdürmelerine izin vermeyeceği kanaati de etkili olmuştur. Her iki neden de bu vilayetlerde ki Müslüman nüfus için göçü kaçınılmaz kılmıştır. Kars ve Çıldır bölgesine kuzey Kafkasya halklarının 1876 öncesinde başlayan göçleri, burada bir ermeni devleti kurma hayalinde olan ermeni kilisesinin şiddetli itirazlarına konu olmaktadır. Farklı bahanelerle kuzey Kafkasya Müslümanlarının kendi nüfus yoğunluklarını etkileyecek bölgelerdeki iskânına büyük devletlerin izin vermemesi için büyük çaba sarf etmektedirler.²⁰

Kafkasya bölgesinde meydana gelen gelişmeler ile ilgili Erzurum'daki İngiliz konsolosluğu tarafından 1895 tarihinde hazırlanan bir belgede; Bölgenin çetin ve ulaşılması imkansız bir yer olduğuna vurgu yapıldıktan sonra Türklerin henüz tam anlamıyla otoriteyi kuramadığı dile getirilmiştir. Bölgede bağımsızlık peşinde koşan ve Ermenileri vergiye bağlayan Kürtlerin onları bir köle gibi görmelerine de dikkat çekilmiştir. Bunun yanı sıra Ermenilerin korkusuz dağ çobanları

olduklarına, Osmanlı kuvvetlerine karşı inatla savunma yapmalarına da yer verilmiştir. Direnişçilerin Rusya'dan ermeni kıskırtıcılar tarafından organize edildiği söylenmekte ve bu adamların bölgeyi sık sık ziyaret ettiği iddiaları da kanıtlanmaktadır.²¹

19. Yüzyılda yapılan Osmanlı nüfus araştırmalarının bir takım yapısal eksikliklerinden bahseden Kemal Karpat; Osmanlı'nın kendi sayım yönteminden ve idari etkenlerden kaynaklanan yetersizliğini vurgulamakla beraber elde edilen verilerin bir sayım felsefi içerisinde yapıldığına, toplumsal ve kültürel çevrenin özelliklerini yansıtan rolüne dikkat çekmiştir.²²

1831 yılında modern metotlarla yapılmaya başlanan nüfus sayımları Osmanlı'nın klasik tahrir yöntemlerinden farklılıklar göstermektedir. Yine de 19. Yüzyıl imparatorluk nüfusuna ilişkin toplumsal, ekonomik ve kültürel açıdan zengin istatistikler içermektedir.²³ Bununla birlikte Osmanlı devleti; klasik manada vergi kaynaklarının dökümünü, Hıristiyan nüfusun baş vergisi ile muhatap kılınmasını ve Müslüman nüfusun da askerlik yükümlülüğü için kayıt altına alınmasını bu sayımlar sonucunda tayin etmiştir.

Osmanlı devletinin hakim olduğu toprakların bir kısmı 19. Yüzyılda Ruslar tarafından işgal edildikten sonra bu topraklardaki Müslüman nüfusun tasfiye edildiğini, yerlerine Ruslara hizmet edecek Hıristiyan grupların yerleştirildiğini görüyoruz. Özellikle Kafkasya bölgesinin jeopolitik konumu Rusların bu zorunlu yer değişikliği politikasını uygulamada etkili olmuştur. Bunun yanı sıra Ruslar hem balkan hem Kafkasya bölgesinde eskiden Osmanlı hâkimiyetinde olan bazı şehirlerdeki demografik verileri kendi siyasal amaçları için tahrif etmekten kaçınmayarak

(20) Georgi Çoçiyev, Bekir Koç; "Kuzey Kafkasya'luların Doğu Anadolu'ya İskan edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler", *Journal of Asian History*, sayı: 4011, Yıl, 2006, s.4

(21) The National Archives, FO.881/6645, Summary of Correspondence Relating to The Armenian Question, August, 1895, p.3

(22) Kemal Karpat; *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*, Çev: Bahar Tırnakçı Timaş yay, İstanbul,2010, s.42

(23) Kemal Karpat; age. s. 63

Hıristiyan- Müslüman nüfus arasındaki oranları bir takım istatistikler yayınlamak suretiyle değiştirme faaliyetlerine de girişmiştir.²⁴

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin Berlin kongresi sonrası silahlanmaya giriştiklerini, Türklerin cephele gitmiş olmasını fırsat bilip Türk kasaba ve köylerini yağmaladıklarını, Müslüman nüfusun canına kıydıklarını İngilizlerin Erzurum'da bulunan konsoloslarının raporlarında görmek mümkündür.²⁵ Doğu Anadolu'daki Rus işgalcilerine yerli Ermenilerin yardımcı olmaları hatta onların hizmetine girmeleri ve masum Müslüman kitlenin üzerinde kıyama girişmeleri aslında Müslüman - Ermeni gerginliğini başlatan olaylardır. Ermeni kilisesinin propagandaları sonucu Türk kasaba ve kentleri üzerindeki tazyiklerini Rus desteği ile artıran Ermeniler uluslar arası organizasyonlarda kendilerine karşı Müslümanların saldırılarda buldukları yalanlarını da kabul ettirmekle meseleyi daha hassas bir konuma getirmişlerdir.

3- Osmanlı Devleti'nin Bölgedeki Nüfus Tahrir Çalışmaları

1831 nüfus sayımının sonuçlarını yayınlayan Fazıla Akbal Çıldır eyaletinin Müslüman nüfusunu 73.272 kişi ile % 93 olarak gösterirken Hıristiyanlar, Yahudiler ve Ermenilerin toplam sayısını 5396 kişi ile % 7 oranında göstermiştir.²⁶

Osmanlı devletinin hicri 1293 miladi 1876-77 yılında hazırlamış olduğu devlet salnamesinde Kars sancağının tamamı ile Çıldır sancağının Kars oblastına katılan kısımlarının Müslim ve gayrimüslim erkek nüfusu 62.748 kişiydi. Bu sayının 5.245'i gayrimüslim diğeleri ise Müslümanlardan oluşmaktaydı.²⁷

Candan Badem'in Rus kaynaklarından aktarmış olduğu ve Kars oblastı istatistik komitesi sekreteri Stepan Yermolayev tarafından hazırlanan vilayetin 1878 yılındaki nüfusunda göçebe Kürt aşiretlerini sayılmadan

41.500 kişinin bulunduğunu bunların içinde 4000 kadar Hıristiyan bulunduğu ve bunun büyük kısmının Ermenilerden oluştuğunu öğreniyoruz.²⁸

Eyaletin elli yıl sonra Rus işgaline terk edilmesi sonrası nüfusun etnik çeşitliliği ve sayısında değişkenlikler oldukça dikkat çekicidir. Özellikle İngilizlerin doğu Anadolu'daki ermeni nüfusun sayısı ile ilgilenmelerinde bir takım siyasi sebepler bulunmasının yanı sıra Berlin kongresi sonrası Osmanlı Devleti'nden reform yapmasını istedikleri bölgelerden birinin doğu Anadolu olması nedeniyle bu ilgilerini istatistiksel rakamları değiştirerek de göstermişlerdir. Ayrıca Rusya'nın İran körfeziyle olan toprak bağlantısı da Berlin Konferansı'nda sonra Ruslara terk edilen Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin önemini artırmıştır. İngilizler bu süreçte Ermeni iddialarını kendi siyasetlerine paralel bir şekilde değerlendirmek suretiyle ele almışlardır.

İngiltere'nin Doğu Anadolu'daki Hıristiyanların yaşadıkları şehirlerdeki nüfus oranları ve özelliklerine ilişkin bilgi elde etmek için bir takım uzman kişileri görevlendirdiğini ve akabinde onların bilgi üretmede kullanacakları çeşitli kaynakları nasıl kullanacakları konusunda oldukça titiz davrandığını görmekteyiz. Yapılan çalışmalarda sadece Osmanlı yıllıklarını ya da sadece ermeni patrikliği kaynaklarını değil aynı zamanda bazı özel bilgi kaynağı yerel kişilerden aldıkları bilgileri de eklemek suretiyle raporlarını daha güvenilir bir esasa dönüştürmüşlerdir.²⁹ 19. yüzyılda Osmanlı devletinin nüfusu özellikle de ermeni nüfusu üzerinde çalışmalar yapan bilim adamlarının meseleye ihtiyatlı ve ilmi metotlarla yaklaşmak suretiyle elde etmiş

(24) Kemal Karpat; *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*, Çev: Bahar Tınakçı, Timaş Yay, I. Baskı, İstanbul, 2010, s. 29

(25) Bilal Şimşir; *Osmanlı Ermenileri*, Çev: Şinasi Orel, Bilgi Yayınları, II. Baskı, Ankara, 2011, s. 20

(26) Fazıla Akbal; "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus" *Belleten* 15, No: 60, Ankara, 1961, s. 628

(27) *Salname-i Vilayet-i Erzurum* sene 1293/1876-1877, s. 144

(28) Sonya Mirzoyan, Candan Badem, *The Construction of the Tiflis-Aleksandropol-Kars Railway (1895-1899)*, The Institute for Historical Justice and Reconciliation Published, USA, 2013, pp.7

(29) Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*, İstanbul, 2010, Timaş Yay, s. 148

Tablo I: Kars Vilayeti'nin Etnik ve Dinsel Durumu

	Yerleşim	Yaşayanların Toplam Kaydı		Milliyet Olarak												Din Olarak																	
				Ruslar				Grekler				Kürtler				Ermeniler				Diğerleri				Ortodoks		Ermeni Gregoryan		Sünniler		Şitler		Diğerleri	
				E	K	T	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K						
1	Kars Bölge Merkezi	345	3/4	-	2077	1862	3939	141	106	158	164	1295	1188	457	384	26	20	172	176	1201	1098	465	392	8	6	231	190						
2	Ardahan Alanı	-	94	424	354	778	95	77	24	24	79	62	217	186	9	5	32	29	9	4	225	191	-	-	158	130							
3	Kağızman Alanı	-	74 1/3	1082	1633	3435	-	-	33	25	921	788	801	777	47	43	33	25	921	788	846	818	2	2	-	-							
4	Oltu Alanı	-	104	368	305	673	1	1	3	2	243	213	110	84	11	5	4	3	240	210	118	88	2	1	4	3							
Toplam				3951	4154	8825	237	184	218	215	2538	2251	1585	1431	93	73	241	233	2371	2100	1654	1489	12	9	393	323							

oldukları bilgilere göre 1.300.000 civarında görülmektedir. Bununla birlikte meydana gelen savaşlar nedeniyle bu sayılarda bir takım azalmaların olduğunu hem batılı kaynaklar hem de ermeni araştırmacılar kabul etmektedirler. Osmanlı yönetimi altında bulunan bölgelerin son kapsamlı araştırmalarının 1905 ile 1914 arasında Dahiliye nezaretine bağlı birimler gerçekleştirmişler ve burada ulaştıkları 1.221.850 rakamları da daha önceki ilmi araştırma sonuçları ile paralel görünmektedir.³⁰

Ermenilerin özellikle Doğu Anadolu'daki altı vilayet nüfusu ile ilgili olarak büyük devletlere sunmuş oldukları raporların şişirme olduğunu gören İngiltere, 1878 ile 1897 yılları arasındaki dönemde bu bölgedeki Müslüman - Hıristiyan nüfus dağılımını %78 müslüman %17 ermeni olarak tespit eden bilimsel çalışmalarla daha fazla itibar etmeye başlamıştır.³¹

Bununla birlikte İngiliz siyaseti bölgedeki ermeni varlığının siyasi ve ekonomik olarak kullanılabilmesi için gerçekçi nedeniyle politik manevralarla doğu Anadolu'nun etnik durumunu devamlı gözlem altına almıştır.

4- Rusya'nın 1877 Sonrası Bölgede Yaptığı Nüfus Çalışmaları

Rusya'nın 1886 tarihinde hazırlanmış olduğu nüfus raporları bir anlamda 1877 Berlin kongresi sonrası bölgenin etnik nüfus dengesini değiştiren bir amacın sonuçları görünümündedir. Bizzat ayrıştırıcı kimliklere

vurgu yapmak suretiyle Türk ve Müslüman kitlenin sayısının az gösterilmesi hatta planlı bir şekilde onların Osmanlı topraklarına göçe zorlanması Rusya'nın bu çeşit bir istatistik hazırlamak ile güttüğü amaçlarla örtüşmektedir.

Ermeni patrikhanesinin nüfus istatistikleri ile ilgili değerlendirmeler yapan Justin McCarthy, bu verilerin daha çok tahminlere dayalı olduğunu, ülkenin batısı ve doğusu arasında doğruluk derecelerinde sapmalar olduğunu dile getirmektedir. Bununla birlikte tamamen yanlış olamayacağını en azından Ermenilerin vaftiz edilme ve ölüm törenlerinin kilisede yapılıyor olmasının özet istatistik hazırlamak için uygun olduğunu da dile getirmektedir. Patrikhanenin vilayet-i sitte haricinde kalan yerler ile ilgili ayrıntılı nüfus istatistiği vermesi ve diğer topluluklar ile ilgili tahmini rakamlar vermeleri de patrikhane kayıtlarının muhakkak surette analize tabi tutulmasını gerektirmektedir.³²

1886 tarihinde hazırlanan istatistik raporunda milliyet esas alınarak yapılan tasnifte Kars merkezindeki ermeni nüfus 457 kadın 384 erkek toplam 841 kişi, Ardahan merkezinde 217 kadın 186 erkek toplam 403 kişi, Kağızman merkezinde 801 kadın 777 erkek toplam 1578 kişi; Oltu da ise 110 kadın 84 erkek toplam 194 kişi olarak Oblast idaresi-

(30) Azmi Süslü, *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Berikan yayınları, Ankara, 2009, s. 42-43

(31) Carter Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, Çev. Güneş Ayas, Timaş yay, İstanbul, 2011, s. 142

(32) Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1998, s.49

nin tamamında 1585 kadın 1431 erkek toplam 3016 kişi olarak kayıt edilmiştir.

Ancak din esas alınarak kayıtlanan diğer sütunda ise gregoryen ermeni başlığı altında verilen rakamlar Kars merkezde 1098 kadın 1201 erkek; Ardahan merkezde 4 kadın 9 erkek; Kağızman merkezde 788 kadın 921 erkek ve Oltu merkezde ise 210 kadın 240 erkek olmak üzere vilayetin tamamında 2100 kadın 2371 erkek toplam 4471 gibi bir rakama ulaşılmaktadır. Burada özellikle millet olarak ermeni tabiri “Hayk” kavminden gelenlere verilen isim olarak kullanılmıştır. Öte yandan din başlığı altında kullanılan gregoryen ermeni tabiri ile Ermenilerin milli mezhebi olan gregoryenliğe sadece Hayk kavminden gelenler değil; Türk, Fars, Arap kavminden gelen insanlar da dahildir. Özellikle de gregoryen ermeni cemaati içerisinde Kıpçak Türklerinin önemli bir yekün tuttuğu gerçeği son araştırmalar ile iyice kuvvetlenmiştir.

10

Osmanlı devletinin hicri 1251 yani 1835 tarihinde yaptırmaya başladığı nüfus tahrirlerinin çıldır eyaletindeki uygulamasına aynı yıl başlanmış ve eyaletin nüfus ve vergi kaynaklarının tespiti amaçlı bu kayıtlar devletin modernleşme girişimlerini esaslı bir şekilde yürürlüğe koyduğuna işaret etmektedir.

Başbakanlık Osmanlı arşivi Nüfus defterleri arasında bulunan Çıldır eyaleti dahilinde bulunan kazalarda yerleşik Ermeni ve Katolik milleti başlığı ile kayıtlanan nüfus defteri 48 yerleşim birimi baz alınarak oluşturulmuştur. Katolik milleti 966 hanede 3131 kişi olarak kayıtlanmış, bunun 533 kadarının mevcut olmadığı, 888 kadarının çocuk olduğu, 321 kadarının gelir seviyesi bakımından düşük sayıldığı, 1389 kişinin ise vergi ödeme kabiliyeti bakımından vasat sayıldığı görülmektedir. Ermeni milleti ise 566 hanede 1804 kişi olarak kayıtlanmış, bunun 91 kişisi mevcut değil, 542 kişisi çocuk, 190 kişisi düşük ve 981 kişide orta gelir grubunda olarak kayıt edilmiştir.³³

Eyaletin sayımı görevi divan-ı hümayun mektebi hulefasından Es-seyyid Mehmed İzzet efendiye verilmiş oda maiyetindeki memurlar ile birlikte Livane kazasından başlatarak sayım işlemini tamamlamıştır. Bu sayım işlemi Osmanlı devletinin bir sınır vilayetinin sıkıntılarını taşımakla beraber sorunsuz bir şekilde nüfusun tespitini gerçekleştirmiştir.³⁴

Vilayetin gayrimüslimleri için ayrılmış olan deftere kaydedilen verilerden anlaşıldığına göre Nefs-i karye-i Kiskim olarak kayıt edilen bugünkü Yusufeli’nde 5 hane de 19 kişi yaşamaktadır. Bunlarda vergi ödeme kabiliyetleri itibarıyla 9 vasat, 2 düşük ve 8 çocuk olarak kayıt altına alınmamışlardır.

Oltu kasabasının kayıtlarına bakıldığı zaman Gavril oğlu Matos 25 yaşında olduğu halde kasabanın ser... kaymakamı olarak görev yapmaktadır. Kasabanın kahyası Kazar oğlu Toros 24 yaşındadır. Kasabanın iki adet ruhban görevlisi bulunmaktadır. Andon oğlu Kazar ve Martoros oğlu Agob, her iki rahib de 49 yaşlarındadır. Çıldır eyaleti dahilinde yer alan kasaba ve köylerde bulunan Katolik gayrimüslim ve Ermenilerin kayıtlı olduğu bu defterlerden elde edilen veriler 19. Yüzyılın ortalarında eyaletin toplam nüfusu içerisinde ermeni ve diğer gayrimüslim toplulukların oranlarının yüzde onların bile altında olduğunu hatta bazı yerleşim birimlerinde hane ve kişi sayılarının bir elin parmakları kadar dahi olmadığını bizlere sunmaktadır.

Bazı araştırmacıların özellikle Osmanlı kayıtlarının yetersiz veya eksik oldukları şeklindeki iddialarının bazı doğrulukları bulunmakla beraber bu kayıtlardan devletin vergi ve asker kaynaklarını tespiti için çalıştığını dolayısıyla eksik ve yanlış kayıtlanmanın devletin ihtiyaç duyduğu kaynakların tespit edilememesi anlamına geleceğini için tercih edilemeyeceği gerçeğini de unutmamak gerekmektedir. Bununla birlikte dönemin henüz modern tekniklerin kullanımına uygun olmayan sayım işlemlerinde bulunacak eksik ve hatalı kayıtlar

(33) BOA, NFS. D. No:2799, Evaili-i Receb sene 1251/ Ekim 1835, s. 2
(34) BOA, NFS. D. No: 2799; Evaili-i Receb sene 1251/ Ekim 1835, s.83

Tablo II: (Çıldır Eyaletinde Bulunan Ermeni Nüfusa Ait Defter, BOA, NFS. D.No: 2799, Ekim, 1835

Yerleşim Yeri Adı	Bağlı Olduğu Merkez	Hane sayısı	Kişi sayısı	Vasat	Edna	Sabi	Mevcut Olmayan	Köyün Kabıyası
Nefs-i karye-i Kiskim	Kiskim	5	19	9	2	8		
Mahalle-i Honersel	Kiskim	14	48	22	8	18		
Karye-i Hevek	Kiskim	9	21	12	1	8		
Oltu Kasabası	Çıldır	54	130	81	16	29	4	
Petros karyesi	Oltu	8	27	18	2	7		
Cüctürüş Karyesi	Oltu	12	39	19	14	6		
Kanzasur	Mamervan	3	15	6	1	8		
Samza	Göle	4	12	4	4	4		
Kürtük	Oltu	23	45	37	2	6		
İmirhev	Çıldır	31	95	46	7	29	13	
Mahalle-i Nasuh Kethüda	Ardahan	4	10	6	1	3		
Börk karyesi	Ardahan	3	10	4	3	3		
Hayebet	Artvin	58	201	102	11	64	24	
Mahalle-i Habibler	Artvin	18	52	28	1	15	8	
Mahalle-i Kunzul	Artvin	14	21	9	-	5	7	
Sayh Karyesi	Ardanuç	5	6	3	1	2		
Danzot	Ardanuç							Vartan Oğlu Kirkor
petekir karyesi	Ardanuç	8	24					Kirkor oğlu Andon
Karye-i Pekirde	Mamervan	14	48	19	7	22		Serkis oğlu Simon
Karye-i Vekilhas	Mamervan	34	97	56	14	27		Şahnaz oğlu Bedos

lanmaların Ermeni ve İngilizlerin elde ettikleri raporlarda tam tersine olarak gayrimüslim nüfusu özellikle ermeni nüfusu fazla gösterme gayreti içinde olduklarını görmekteyiz ki bu durumun belirli bir siyasal hedefi gerçekleştirmek için yapıldığını söyleyebiliriz.

Bununla birlikte Kars ve Ardahan vilayetlerinin Ermeni iddialarının gündeme taşındığı 1877 ile 1917 yılları arasında Rus egemenliğinde olması bu coğrafyada yaşayan Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan gelişmelerin ve buradaki nüfus yoğunluklarının tam olarak öğrenilmesine engel teşkil eden bir durum olarak görülmektedir. Dönemin olaylarını savaş ve sonrası bu bölgede yaşanan gelişmeleri 1918 Mondros mütarekesi öncesi yabancı gazetecilerle Erzurum, Kars ve ardahan taraflarına bir seyahat'e çıkan tarihçi Ahmet Refik tarafından kaleme alınarak yaşanan gelişmelerin farklı bir kalemle insanlara ulaştırılması sağlanmıştır. Özellikle Kars ve Ardahan çevresinde Rus idaresinin Osmanlılığa musallat bir felaket olarak algılandığına değinen Ahmet Refik ayrıca Malakanların -bölgede yaşayan Rus asıllı

topluluk- dahi Ermeni ve Kürtlerin hücumlarına uğradıklarını ve Gürcü, Kürd ve Armen topluluklarından bahsederken yaman ama Türklerden bahsederken yahşi betimlemelerinde bulduklarını dile getirmiştir. Kars'taki İslam mahallelerinin Ermeniler tarafından tahrip edildiğini, her tarafın yangın görünümünde olduğunu, yiyecek ambarlarının dahi ateşe verildiğini söyleyerek yaşanan vahşetin boyutlarını göze sermektedir. Göle'nin Okçu köyü ile ilgili olarak verdiği bilgilerde bu köyde ermeni ve Türklerin birlikte yaşadıklarını ancak Sarıkamış harekâtı sırasında köylülerin Osmanlı kuvvetlerine yardımcı olduğunu tespit eden Rusların ihanet ettikleri gerekçesiyle köylerini ve evlerini ateşe verdiklerini bu talihsiz köyün çoktan gömülmüş bir insan mezarını andırıldığını söyleyerek siyaset hırsının boyutlarını gözler önüne sermiştir.³⁵

Sonuç

Başlangıçta doğu sorunu olarak ortaya çıkan daha sonra seyrini ermeni meselesi

(35) Ahmet Refik Altınay; İki Komite, İki Kıtla Kafkas Yollarında, Tarih Vakfı yurt yayınları, İstanbul, 2010, s. 150

ve hatta soykırım olarak değiştiren Osmanlı Ermenilerinin nüfusları ve bağımsız devlet kurmaları ile ilgili gelişmeler hem Osmanlı devletini hem Türkiye cumhuriyetini önemli problemler ile karşı karşıya bırakmıştır. Osmanlı Devletinin 19. Yüzyıl milli ayaklanmaları ile meşgul olduğu dönemde Doğu Anadolu ve Kafkas bölgesinde İngiltere, Rusya ve ABD tarafından yeni bir ekonomik ve siyasal egemenlik sahası kurma girişimleri, Ermenileri etkin amaçta araç konumuna getirmiştir. Özellikle nüfus ve toprak konuları ermeni topluluğunun Batıdan destek için kullandığı argümanlar olmuştur. Doğu Anadolu'da nüfus kesafetinde oldukları ve Osmanlı devletinin onlar üzerinde dinsel ve siyasal baskılar uyguladıkları iddiası ile sürece tüm dünyayı dahil etmeye çalışmışlardır. Ermeniler amaçlarına ulaşma noktasında Osmanlı coğrafyasının savaş koşulları ve diğer yetersizlikleri nedeniyle fazla güvende olmayan Doğu Anadolu topraklarını çeşitli yağma ve talan hareketleri ile harabe haline çevirmişlerdir. Osmanlı hükümetinin almak istediği önlemleri ise dünya kamuoyuna siyasal ve dinsel baskı uygulamaları gibi göstermek suretiyle uluslar arası arenada destek bulmaya çalışmışlardır.

Ermenilerin nüfus ve toprak konusundaki iddialarının hem Osmanlı hem batılı araştırmacıların kaynaklarından elde edilen veriler neticesinde doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Ermenilerin sırf dinleri yüzünden işkenceye maruz kaldıkları görüşü doğru değildi. Türk Hükümetinin faaliyetleri şüphe duyulmaksızın belli kışkırtıcılar ve gizli propagandacılar tarafından politik bir hareket olarak yönlendirilmekte ve Osmanlı devletinin almış olduğu önlem muhtemelen abartılmaktadır. Yerel otoriteler tarafından alınan önlemler ve Müslüman nüfusun tavır kesinlikle dinsel antipati ile dikte ettirilip arttırılmakta ancak tarafsız gözlemcilerin ifadeleri bu iddiaları çürütmektedir. Bununla birlikte propagandadan ve aktif bir kışkırtıcılıktan uzak duran Katolik Ermeniler daha az zulüm gördüğü hatta Gregoryen Ermenilerin

onlara nazaran daha çok işkence gördüğü iddiaları dahi doğruluktan uzaktır. Gregoryenler Ermeni halkın çoğunluğunu oluşturmakla birlikte Rusya, Yunanistan ve İngiltere'deki sempatizanları tarafından desteklendiklerinden Osmanlı hükümeti tarafından şüpheyle karşılanmaktaydılar.

Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşmasıyla kaybettiği üç vilayetten ikisi olan Kars ve Ardahan merkezlerinde yaşayan ermeni nüfusun 1877 öncesi ve sonrasında büyük bir değişkenlik gösterdiğini, Özellikle Rus idare sitemine dahil edildikten sonra bu kentlerin Müslim ve gayrimüslim popülasyonlarının Ruslar tarafından gayrimüslimler lehine değiştirildiğini görmekteyiz. Yerli Müslüman ahalinin zorunlu göçe tabi tutulduklarını, devam eden I. Dünya savaşı boyunca da Kars ve Ardahan'da kalan Müslüman ahalinin Ermeni taziyik ve saldırılarına maruz kaldıklarını görmekteyiz. Müslüman köy ve mahallelerinin Ermeniler tarafından harabe haline getirildiklerini, Osmanlı askerinin takibinden kaçan ermeni çetelerinin köyleri, kasabaları ateşe verdiklerini, hatta yol kenarlarının buzağı ölüleriyle dolu olduklarını bizzat batılı gazetecilerin gözlemlerinden öğrenilmektedir.

Bibliyografya

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defterleri

No: 2760,2764, 2777, 2779

Devlet Salnameleri

1293/1876-1877 Tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi

"Karsskaya Gubernia" Statistic Information on the Population of the Transcaucasian Region Drawn Family List, 1886 Petersburg, Russian State Archive

The National Archives, FO.881/6645, Summary of Correspondence Relating to The Armenian Question, August, 1895

Makale ve Kitaplar

Ahmet Refik Altınay; İki Komite, İki Kıtal Kafkas Yollarında, Tarih Vakfı yurt yayınları, İstanbul, 2010

Azmi Süslü, *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009

Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, 1856-1876, TTK, Yay, Ankara, 2010

Alper Alp, "Kars Tarihi bakımından Bir Kaynak Olarak Vilayet Gazetesi Kars" *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:16, Sayı: 1, Ankara, 2012

Bilal Şimşir; *Osmanlı Ermenileri*, Çev: Şinasi Orel, Bilgi Yayınları, II. Baskı, Ankara, 2011

Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, Çev. Güneş Ayas, Timaş Yay İstanbul, 2011

Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı, 1831*, İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, No: 195, Araştırma Dizisi, No:87, Ankara, 1943

Erdoğan Altınkaynak, *Gregoryen Kıpçak Dil Yadigarları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, I. Baskı, İstanbul, 2006

Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Timaş Yay, 13. Baskı, İstanbul, 2013,

Fazıl Gökçek, *Ahmet Mithat Efendinin Hikaye ve Romanlarında gayrimüslim Osmanlılar*, İletişim Yay, İstanbul, 2006

Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus" *Bellekten* 15, No: 60, Ankara, 1961

Georgi Çoçiyev, Bekir Koç; "Kuzey Kafkasya'lıların Doğu Anadolu'ya İskan edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler", (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı- XX. Yüzyılın Başlangıcı), *Journal of Asian History*, sayı: 4011, Yıl, 2006, pp.80-103

İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, , TVYY, I. Baskı, İstanbul, 2008

Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1998,

Justin Mccarthy, *Osmanlı'ya Veda*, Çev. Mehmet Tuncel, , Etkileşim yay, İstanbul, 2006

Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: XIII, Sayı: 17, Ankara:1988

Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*, Çev: Bahar Tırnakçı, Timaş Yay, 2. Baskı, İstanbul, 2010

Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yay. II. Baskı, İstanbul, 2013,

M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, , Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay, Ankara, 1990

Mehmet Perinçek, *Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk- Ermeni Çatışması*, , Kaynak Yay. 4. Baskı, İstanbul, 2012

Orhan Türkdöğen, *Etnik Sosyoloji, Türk Etnik Sosyolojisi*, Timaş Yay, İstanbul, 1997,

Ramazan Korkmaz, *The Armenian Question in General and The Armenian Atrocity in Çıldır as Narrated by Living Eye Witnesses*, KÖK Series of Social and Strategic Researches: 3, Ankara, 1993

Salahi R. Sonyel; *Osmanlı Ermenileri*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009,

Selim Deringil, İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. *Abdulhamit Dönemi*, ,Çev. Gül Çağlalı Güven, YKY, İstanbul, 2002

Sonya Mirzoyan, Candan Badem, *The Construction of the Tiflis-Aleksandropol-Kars Railway (1895-1899)*, The Institute for Historical Justice and Reconciliation Published, USA, 2013

Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, , II. Cilt, Çev. Mehmet Harmancı, E Yay. 3. Baskı, İstanbul, 2010

Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İletişim Yay. İstanbul, 2002

Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler*, 4, İletişim yay. I. Baskı İstanbul, 1991